

MŰSZAKI SZÓTÁRKIADÁSUNK NÉHÁNY ELVI ÉS TECHNIKAI JELLEGŰ PROBLÉMÁJA

Végh Béla

Mint ahogy a tudományos kutatások terén kimagasló eredmények nem születhetnek csak az egyes speciális tudományok szakembereinek szoros együttműködése útján, a lexikográfiában sem képzelhető ma már el, hogy egyetlen ember képes legyen minden fogalmat átfojni s e fogalmaknak egy másik nyelvben használatos megfelelőit megadni. Ez a felismerés vezette annak idején tudományos életünk irányítóit, midőn a szótárkiadást állami feladatnak tekintvén, létrehozták az Akadémiai Kiadó keretében azt a szervet, amely több mint tiz éves működése alatt számos szótárt bocsátott közre, és kidolgozta a szótárszerkesztés elvi és gyakorlati alapjait.

A szótárszerkesztés nemcsak a nagyközönség, hanem még a nyelvekkel foglalkozók előtt is eléggé ismeretlen terület. Talán nem lesz érdektelen, ha megkíséreljük a szótárszerkesztés, közelebbről a műszaki szótárszerkesztés legfontosabb és leggyakrabban jelentkező néhány elvi és technikai problémáját főbb pontjaiban áttekinteni, abban a reményben, hogy ezzel akár a könyvtárosok, akár a használók érdeklődését e problémák iránt felkeltjük, és a cikk körükben visszhangot kelt, esetleg vitaindító hatása lesz.

Akár egy könyvtár olvasószolgálatának, a szótárszerkesztőnek is pontos információt kell nyújtania szakterületéről, a szótár természetét által megszabott kereteken belül, éspedig a legcélravezetőbb, legegyszerűbb formában. A szótár használója elsősorban pontos és lehető leggyorsabban és legegyszerűbben megtalálható információt /szótári adatot/ kér. Ez már körülhatárolja egy bizonyos mértékig a szerkesztő feladatkörét.

Ma már egy könyvtár sem képzelhető el szakkatalógus nélkül. A könyvtári anyag feltárása történhet decimális vagy egyéb logikus rend-

szer szerint, de sok helyen inkább a mechanikus tárgyszót tartják megfelelőbbnek. A külföldi szakirodalom tanúsága szerint jól bevált és gyakran használt a tárgyszó és logikus szakrend kapcsolata. Ugyanígy, a szótár információs anyaga bizonyos mechanikus és logikus elvek szerint csoportosított, mert a szoros ábécében rendezett cikkeken belül a fogalmak ekvivalenseinek kifejtését egy bizonyos - a szerkesztő elképzeléseitől függő - de mindig logikus rendszer adja meg.

Ahhoz, hogy a szótárt használni tudjuk, nem lesz érdektelen a szerkesztésével összefüggő kérdéseket megvizsgálni.

Az információközlésnek a szótárakban alkalmazott legegyszerűbb formája a szótárszerkesztés régi, már elavult módja, a s z ó s z e - d e t . Ennek idején szót szóval, fogalmat fogalommal állítottak szembe, s a szótárszerkesztő nem sokat törődött azzal, hogy a két vagy több fogalom ekvivalens /egyenértékű/ voltán túl szükséges-e, és adható-e a használónak egyéb információ, jóllehet az néha értéke- sebb lehet számára, mint a címszó idegen nyelvű ekvivalensének meg- adása. A nyugaton szép számmal kiadott szakmai szótárak még ma is ezt az utat követik. Egy ilyen szószerkesztésben a magyar TENGEY szót a német ACHSE és WELLE szóval állították szembe, oly módon, hogy a két utóbbi egyenértékű fogalomként szerepelt, jóllehet egyenértékűségük csupán a magyar tengely szóval áll meg, egymással szemben azonban nem, mert egymással fel nem cserélhető fogalmak. Továbbmenve, a szó- szerkesztés csupán ábécéjét adja az ismereteknek, de a nyelvek bonyolult utvesztőjében nem ad iránytűt a használónak, hogy megkímélje őt e nyelv dzsungelében való botorkálástól. Az ekvivalencia megadásán tul- menőleg nélkülözhetetlen tehát, hogy az idegen nyelven megadott fo- galmakat lehetőleg differenciáljuk /pl. az említett ACHSE és WELLE közötti különbséget megfelelően jelezzük/.

Ide tartozó, de már tovább vezető kérdés még, hogy egy nyelv so- hasem statikusan, hanem a maga sajátos dinamikájával jelenik meg az olvasó vagy a fordító előtt, és szavakat nem szavakkal, hanem fogal- makat fogalmakkal kell mindenkor visszaadnunk. Már pedig a szószerkesztés a fogalmakat az azokat hordozó szavakban sematikus, nyugvó állapo- tukban szemléli. Ebben a tévedésben vannak egyébként igen kiváló mű- szaki szótárak szerkesztői is, amikor a megértelmezendő fogalmak kö- rét a műszaki tudományokban ismert jelenségek, eljárások, gépek, szer- kezetek stb. ekvivalenseire szűkítették le, figyelmen kívül hagyva a nyelv dinamikus természetét, azaz azt a körülményt, hogy a tudományos fogalmak ekvivalenciája még nem elégséges egy szöveg megértéséhez vagy lefordításához, ha a fogalmakhoz kapcsolódó cselekvések, művele- tek végrehajtásának szavait, mikéntjét, azok állandósult jelzőit nem adjuk meg /pl. kutatásokat végez- faire/ pratiquer des recherches; ideális gáz- gaz parfaits és nem ideál, amint esetleg egyesek hinnék stb./ Különösen fontos probléma ez francia-magyar és még inkább ma- gyar-francia viszonylatban. Itt ugyanis hiába állna a használónak rendelkezésre a g á z és az i d e á l l í s szó francia ekvivalen- se, ha nem adnók meg külön az " i d e á l l í s g á z " állandósult szókapcsolatot. Vagy egy másik példát véve: hiába nyújtjuk a haszná- lónak a r ö v i d z á r l a t francia ekvivalensét /c o u r t - c i r c u i t /, ha nem adunk hozzá elegendő számú információt arról,

hogy miként kapcsolódik e főnév az egyes, cselekvést vagy állapotot jelölő szavakhoz / provoquer un court-circuit, établir un court-circuit, mettre en court-circuit, court-circuit par terre stb./

Általános nagy szótárainkkal ellentétben, ahol az árnyalati ekvivalenciakülönbségek is rendszerint szembeötlő módon /félkövér szedésű arab számmal vagy betűvel/ szétválasztva szerepelnek, és a címző különböző használatára nézve széles skálájú frazeológiagyűjtemény is tájékoztatást nyújt, műszaki szótáraink a szerkesztés ezt a módját éppen a terjedelemlre tekintettel, mindezideig mellőzzék. A jelenleg szerkesztés alatt álló francia-magyar és magyar-francia műszaki szótárban szeretnénk a lehetőség szerint súlyt helyezni arra is, hogy a frazeológia, illetve az egyes fontosabb állandósult szókapcsolatok megadása útján további információkat nyújtsunk a használónak, valamilyen kondenzált formában, amely a szótár használhatóságát nem nehezíti terjedelme megnagyobbodása folytán. Miként általános nagy szótáraink, műszaki szótáraink is differenciálják, bár csak bizonyos mértékben, az egyes címszavak ekvivalenseit. Általános nagy szótáraink a szó nyelvi rétegének meghatározása mellett a stilusrétegi és fogalmi differenciálását is nyújtják utaló és szakmai rövidítések segítségével, műszaki szótáraink azt a műszaki tudományt jelölik meg, ahol a regisztrált szó használatos. Francia területről véve példát, a FICHE szó más jelent a raktárosnak /nyilvántartási lap/, mint a telefonosnak /kapcsolóműhely/. Ezt jelezni kell. A fogalmi köröknek túlzott leszűkítésétől azonban tartózkodnunk kell, mert az életben a szavak nem skatulyában elrendezve találhatók, hanem szervesen összekapcsolódva, összefonódva, a különféle árnyalatu jelentésekkel igen gyakran átnyulnak más szakma területére is. A túlzottan alkalmazott minősítéssel a szótár használóját félrevezethetjük, lebeszélve őt olyan szó használatáról, amely pedig a konkrét esetben az olvasott vagy vagy fordított szövegbe beleillett volna.

Meg kell mondanunk, hogy ez az álláspont nem általánosan elfogadott, és a szótárszerkesztők között is heves vita tárgya. Jó volna, ha minél többen állást foglalnának abban a kérdésben, kívánják-e és mily mértékben a szakmai rövidítések alkalmazását.

A következő kérdés az, hogy az igen szerteágazó műszaki tudományok területén milyen szóanyagból és mennyit nyújtsunk a használónak. E téren nem követhetjük az általános nagy szótárak elvét, amely lehetőleg egységes magyar szótűkő kialakítását mondja ki /s ettől az elvtől csak az idegen nyelv sajátosságaira figyelemmel térünk el, s az eltérés a címszavak mögött felvett frazeológia terén mutatkozott meg leginkább/. A műszaki szótárak szótűkének összeállításakor számos egyéb szempontot is figyelembe kell venni. Elsősorban azt, hogy az illető nyelven melyek azok a tudományok és termelési ágazatok, amelyek magyar vonatkozásban fontosak, akár nagy fejlettségük folytán, akár mert ipari termelésünk, exportunk vagy importunk miatt tarthatnak számot nagyobb érdeklődésre. A szótűkő összeállítását tehát minden egyes műszaki szótárnál megelőzi egy eléggé bonyolult felmérési munka és e felmérés alapján végzett súlypont meghatározás. Például francia-magyar viszonylatban nagy teret kell biztosítani az elektro-

mosságban és a vizgazdálkodásban használt szavaknak, tekintettel Franciaország e téren elért technikai fejlettségére, magyar-francia viszonylatban azonban nem szabad elhanyagolni sem a gépelemek, sem a járműipar, különösen a /teher/gépkocsi vagy a gyengeáramu berendezések szavait, minthogy francia nyelvű területre irányuló exportunknak ez elsőrendű érdeke.

Ezek a kérdések továbbvezetnek minket egy másik kérdéscsoport-hoz, az anyaggyűjtéssel kapcsolatos problémákhoz. Honnan és hogyan gyűjtsünk, kitől és hogyan kapunk segítséget?

Az idegen szótárak szóanyagából való válogatás a legkényelmesebb, de semmi esetre sem kielégítő módja a szóanyag összegyűjtésének, legfeljebb ellenőrzésként alkalmazható. Más szótárakból való merítés mindenképpen a hibák igen nagy mértékű megnövekedésével jár. Bármilyen jó és megbízható is egy idegen szótár anyaga, kizárólagos vagy csak túlzott használata ellen legalább kettős észrevétel hozható fel:

- a/ Tekintettel arra, hogy megjelenésekor a legújabb szótár is már legalább 2-3 évvel megelőző állapotot tükröz, felhasználásakor a szerkesztő már eleve lemondott arról, hogy az utolsó évek technikai fejlődésének eredményeit is regisztrálja.
- b/ Az idegen nyelvű szótár által megadott szavak értelmezése sohasem lehet teljesen pontos, hiszen két idegen nyelven szembeállított fogalomnak kell magyar megfelelőjét adni. Hol van e két idegen nyelven megadott fogalomnak a határa? Egy példát említve, a BROCHE szóra egy német forrás, Kurt STELLHORN egyébként igen jó, gyakorlati utmutatásokat bőven adó szótárra ezt adja:

BROCHE Spindel, Spiess, Stift, Dorn, Zäpfen, Räumnadel.

E német szavak magyar ekvivalensei sorban:

SPINDEL	orsó, csavarorsó, vékony tengely, lépcsőorsó, tűske, retesz, horogzár, kallantyu, vasmag, nyomótűske;
SPIESS	lándzsa, dárda, nyárs, pika, fejtőnyárs, bontórud, "spisz";
STIFT	pecék, rögzítőszeg, zárszeg, talpcsap;
DORN	tűske, pecék, csap, kulcsközép, bélyeg, lyukasztó, tövis;
ZÄPFEN	tengelycsap, folyadékcsp;
RÄUMNADEL	üregelőtűske, huzómaró.

Talán nem is kell részletesen kitérnünk arra, hogy milyen tág lehetősége van ily módon a melléértelmezésnek, hiszen ami a BROCHE - Spindel, -Spiess, -Stift, -Dorn, -Zäpfen, -Räumnadel vonatkozásban igaz, az nem igaz mind egytől egyig a Broche és a fenti német szavaknak magyar ekvivalensei viszonylatában. A melléértelmezések itt attól függenek, hogy meddig terjed francia-német-magyar nyelvismeretünk,

attól, hogy a szembeállított francia és német fogalmak milyen magyar fogalmakat ébresztenek fel bennünk, valamint, hogy a két idegen nyelv megadott fogalmai mennyire fedik egymást.

Ez évben készült az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztőségében Ralf SUBE: Kernphysik und Kerntechnik c. szótárának magyar szóanyaga. E szóanyag értelmezése azért okozott nehézségeket a szerkesztőknek, mert a kiragadott szavak ekvivalenseinek megadása, mégha szerencsére nem két, hanem négy nyelv összevetésének segítségével történt is, a legnehezebb feladatok egyike, különösen akkor, ha a tárgykör is igen széles, és ezáltal egy-egy szónak más és más jelentése lehet szakmai vagy tudományos hovatartozása szerint.

A gyűjtés útján összeállított szótükör viszont azt a veszélyt rejti magában, hogy sohasem lesz teljes, néha még a legkézenfekvőbb, legközönségesebb szavak vagy jelentések is kimaradhatnak. E hibalehetőség kiküszöbölése és a szótükör lehető teljessé tétele végett a francia-magyar műszaki szótár szóanyag-gyűjtési fázisában felhasználtuk az Akadémiai Kiadó által közreadott Műszaki Értelmező Szótárak magyar szóanyagát, amelyek az egyes tudományágak alapfogalmainak meghatározását tartalmazzák. E mellett ajánlatosnak látszik kézikönyvek szövegizsterében is ellenőrizni, nem maradt-e ki valamely fontos fogalom az illető tudományágból.

Az élő, használt fordulatokat csupán a folyóiratokból és tudományos munkákból való gyűjtés adhatja, és a műhely- és szakmai szargon kifejezései csak az előbbiekből térképezhetők fel. Ezek felvétele idegen kezdésű szótárainkba ma már elengedhetetlen. Különösen fontos a szakmai nyelv felvétele angol és német nyelvű szótárainkba. E két nyelvterület fejlődése két, sőt több, független, egymástól eltérő irányba indult, és különféle, eltérő hatásoknak van kitéve. Mind az amerikai, mind pedig a német szakirodalom előszeretettel használ műhelyszargont vagy szakmai tolvajnyelvet, amelyet itt, Magyarországon igen kevesen vagy egyáltalán nem értenek, és nem ismernek.

Egyesek felvetik azt a kérdést, hogy általános műszaki szótárak helyett nem volna-e célszerűbb szakmai szótárakat kiadni, ahol az illető szakmára jellemző, annak területén előforduló, használatos fogalmak több nyelvű ekvivalenciáit adnánk meg /pl. az Elsevir-szótárak/. E kérdés eldöntéséhez azt ajánlanám, hasonlítsuk össze az Akadémiai Kiadó általános műszaki szótárait egyéb, idegen kiadók szakmai szótáraival. Az összehasonlítás gyakorlati részleteire itt helyszűke miatt nem térhetünk ki, az alábbi következtetéseket mégis levonhatjuk:

- a/ az egyes szakmák lényeges szavai egy általános műszaki szótárban is adva vannak. Ezek lehetővé teszik, hogy a nem regisztrált szavak jelentését is megfigyelhessük;
- b/ ha a szakmai szótárak csupán a szakma nyelvét adnák, e szavakból csak vékony kis szöszedetet tudnának összeállítani. E szöszedet mellett a használó nem nélkülözheti egy általános nagy szótár és egy általános műszaki szótár használatát. Ez nemcsak többletkiadást, hanem idővesztést is jelent számára;

- c/ a szakmai szótár azonban, már a nyelv természete miatt is, számos olyan szót kénytelen felvenni, amelyet nem csupán azon a szakterületen használnak. Az átfedések száma tehát megnő. Ez ismét mint felesleges kiadás és idővesztés jelentkezik, mert egy fizikai szótár használata pl. nem nélkülözhető egy fizikai-kémiai, egy mechanikai, egy atomfizikai, egy építészeti, egy erős- vagy gyengeáramu stb. szótár mellett. Ennek ellenére lesznek olyan szavak, amelyek mindegyik szótárban regisztrálva vannak, s lesznek olyanok, amelyek mindegyikből kimaradtak.

E fenti néhány megjegyzés a módszertannak ismét egy másik kérdéséhez vezet át. Hogyan és hol csoportosítsuk egy-egy fogalomra vonatkozó ismereteinket? Erre röviden igen nehéz válaszolni, mert több út is adódik, és mindegyiknek kétségtelen előnyei mellett megvan a hátránya is. Alapvető elvi álláspontunk az, hogy ugyanaz a szótári adat csak egyszer, egy helyen szerepeljen, de ott, ahol mindenki keresné. A magyar-francia nagy szótár e téren a legkövetkezetesebb, a főnév címszónál a főnév ragozott alakjaira vonatkozó ismereteket adja, a melléknévi címszónál az állandósult jelzős kifejezéseket nyújtja, az igéknél a cselekvéssel és állapottal kapcsolatos információk találhatók. Ezzel a rendszerrel szemben a magyar-német műszaki szótár minden információt a főnévhez csoportosít, az igék és a melléknevek kidolgozása vázlatos.

A magunk részéről a rendszerezésnek azt a formáját tartjuk jobbnak, amely a legnagyobb árnyalási lehetőséget nyújtja, és pontos információt ad a melléknevek jelzői használatáról és a cselekvések vagy állapotok kifejezési módjairól. Az információknak a főnévnél történő sűrítésével a keresés leegyszerűsödik, de az információk veszítenek árnyaltságukból. A műszaki ismeretek terén a melléknevek és az igék szerepe ugyanis háttérbe szorul, s a legfontosabb feladat az alapfogalmak pontos ekvivalenciája. Magyar-német viszonylatban ez az elv megállhat, de magyar-francia viszonylatban a francia nyelv nagyobb árnyaltsága miatt nagyon támadható. Ennek fejtegetése azonban nagyon messze vezetne minket.

Végül, de nem utolsósorban, igen nagy nehézséget jelent a szerkesztőnek a magyar műszaki terminológia kialakulatlansága, az egységes terminológia hiánya. Igaz ugyan, hogy az egységesítés terén voltak kezdeményezések /Vö.: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai, MTA, Kémiai Közlemények, 1962. 17.kötet 1-4.szám, Akadémiai Kiadó/, de a műszaki tudományokban még mindig sok olyan fogalom van, amelyre több elnevezés is használatos, és az elnevezések sem jelölnek mindig egységes fogalmat. S tudományágak képviselői sokszor késhegyig menő harcot folytatnak az általuk ismert és elismert elnevezés mellett. Példát százával sorolhatnánk fel / s z ö v e t és s z ö v e z e t , s z u p e r p o n á l á s és s z u p e r p o z i c i ó , i n g o t - b o c s - t u s k ó - b u c a - r u d , e l e k t r ó d és e l e k t r ó d a , v á l t ó á r a m és v á l t a k o z ó á r a m , v i l l a m o s m o t o r és v i l l a m o s m o t o r , f o l y t a c é l és f o l y a t o t t a c é l , c s i s z o l á s - k ö s z ö r ü l é s - é l e z é s stb. Ez a körülmény természetesen a szótárszerkesztő feladatát is rendki-

vül megnehezíti, mert nehéz szabatos információs rendszert felépíteni akkor, ha a fogalmakat megjelölő elnevezések, a fogalmat jelölő szavak határa maga is cseppfolyós /éppen a c s i s z o l á s - k ö - s z ö r ü l é s - é l e z é s esete/. A kémiai elnevezés és helyesírás szabályaihoz hasonlóan szükségesnek látszik a fogalmak és elnevezések tisztázása a műszaki tudományok más területein is, a fogalmaknak egy általános Műszaki Értelmezőben való lerögzítésével.

A szótárak minőségén és megbízhatóságán túl van még egy lényeges feltétel. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a használók igen nagy része még mindig nem tud úgy olvasni, úgy keresni egy szótárban, hogy mindazt az információt megszerezze, amit pedig a szótár nyújtani képes. Gyakran hívják fel szerkesztőségünket azzal a panasszal, hogy ez vagy az a fontos, közismert szó kimaradt. Az esetek túlnyomó többségében azonban bebizonyosul, hogy a szó a szótárban megvan, csupán a használó nem jól kereste.

Ennek a módszeres keresésnek kiindulásaként, mind magyar, mind külföldi kiadásu szótár esetében, a szótárhasználó olvassa el figyelmesen a szótár bevezetőjét, illetve használati utasítását. Szenteljen néhány percet a rövidítésjegyzéknek is. Az erre fordított idő bőségesen megtérül, mert a szótár módszeres használata nemcsak puszta szavakat, hanem igen sok értékes egyéb felvilágosítást is nyújt. A szótár ilyen módszeres használatára azonban nevelni kell a közönséget. Ezért itt is, újból visszatérünk arra a régi javaslatunkra, hogy a szótár használatának technikájába már az iskolában vezessék be a tanulóifjúságot. E téren nagy feladat hárul a könyvtárosokra is. Nekik kellene a szótárhasználókat rávezetni arra, hogy a szótár egy bizonyos elvi és technikai alapon rendszerezett, információkat nyújtó ismerettár, amelyben a fogalmak csak módszeres kereséssel találhatók meg. A használónak nyújtott segítséggel és e munkájuk során szerzett gazdag tapasztalatoknak a lexikográfusok számára való átadásával nemcsak az utóbbiak munkáját könnyítenék meg, hanem igen nagy segítséget tudnának nyújtani az idegen nyelven megjelenő tudományos és technikai irodalomban közzétett eredmények közkinccsá tételéhez. E nélkül egy ország fejlődése nem képzelhető el.

+
+ +

VÉGH, B.: Einige prinzipielle und technische Probleme der Herausgabe von technischen Wörterbüchern

Der Verfasser wirft einige interessante, bei der Redaktion eines Wörterbuches auftretende technische und theoretische Probleme auf. Er weist darauf hin, dass es nicht genügt, den Stichworten bloss den equivalenten fremdsprachigen Terminus gegenüberzustellen, sondern dass es auch notwendig ist, diese Equivalentien untereinander noch weiter zu differenzieren. Begriffe dürfen nur mit Begriffen und nicht mit Wörtern wiedergegeben werden, dies erfordert aber auch, dass Wörter, die mit Begriffen zusammenhängende Zustände oder Tätigkeiten ausdrücken, sowie ständige Wortfügungen aus einem technischen Wörterbuch ebenfalls nicht fehlen. Der Verfasser erwähnt die Notwendigkeit der Absonderung nach Anwendungsgebieten der Begriffe mit Hilfe von fachangehenden Abkürzungen. Er berührt auch Fragen der Sammeltätigkeit, die diesbezüglich in Betracht zu ziehenden Quellen, wieviel Wörter aus ihnen ins Wörterbuch aufzunehmen sind, auf welcher Basis und nach welchen Gesichtspunkten der Wortspiegel zusammenzustellen ist. Er spricht über die technischen Modalitäten, welche die Vollständigkeit des Satzspiegels nach Möglichkeit sichern.

Gegenüber den Fachwörterbüchern gibt der Verfasser der Herausgabe eines allgemeinen technischen Wörterbuches den Vorzug und führt Beispiele zur Stützung seiner Argumente an.

Abschliessend weist er darauf hin, wie wichtig es ist, sich den richtigen Gebrauch des Wörterbuches anzueignen und empfiehlt die Herstellung eines ständigen Kontaktes zwischen Lexikograph, Bibliothekar und Gebraucher.

